

КАМ'ЯНІ ІКОНКИ, ЗНАЙДЕНІ В АРХЕОЛОГІЧНИХ КОМПЛЕКСАХ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСИ

У XII — XVII ст. іконки, виготовлені з каменю м'яких порід, мешканці давньоруських земель носили на грудях як обереги, поруч з хрестами, а судячи з розміру (від 2 до 12 см), деякі з них використовувалися і для інших цілей, наприклад, як ікони для моління.

Кам'яні іконки є предметом дослідження науковців ще з кінця XIX ст. Частина з них знайдена в археологічних комплексах, інші іконки зберігалися в ризницях церков та монастирів, звідки в 20–30 р. XX ст. потрапили до музеїв. Мистецтвознавці і сьогодні дискутують з приводу часу і місця виготовлення іконок.

Об'єктом аналізу в даній статті стали іконки, знайдені в археологічних комплексах. Загальна кількість іконок становить 440. З них 134, тобто 30 відсотків, походять з археологічних комплексів. Ця група поповнилась за рахунок нових матеріалів.

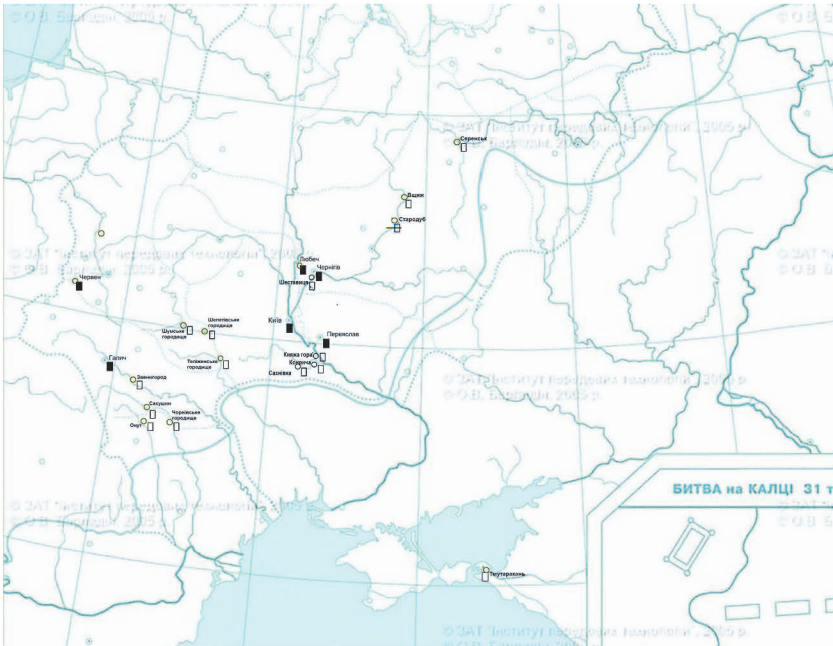

Рис.1. Ареал поширення кам'яних іконок по території південно-руських князівств.

Ареал дослідження обмежений територією князівств, які існували в межах сучасної України. Це Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Волинське, Болохівське, а також Тмутараканське князівства. Під час розкопок, а також за випадкових обставин на цій території було знайдено найбільшу кількість іконок — 67 одиниць (на карті прямокутниками позначено місця їх знахідок — рис. 1).

На території Київського князівства найбільшу кількість іконок виявлено в Києві, а також на Княжій горі, що в Канівському районі Черкаської області.

Дванадцять іконок знайдено було в Києві наприкінці XIX — на початку XX ст. на території Верхнього міста, а також на Подолі експедиціями, які очолювали І.А. Хойновський та Д.В. Мілеєв. Серед цих іконок виділяється одна, що має розміри $7 \times 4,5 \times 0,4$ і вушко для підвішування з зображенням Симеона Стовпника і процвітшого хреста на звороті (рис. 2). Ще дві іконки знайдені

Рис. 2. Симеон Стовпник; процвітший хрест.

Д.В. Мілеєвим біля Десятинної церкви. Обидві вирізьблені з шиферу, з зображенням Христа Еммануїла (№ 14), а також сюжету семи сплячих отроків Ефеських (№ 15). Іконка розміром $4,5 \times 4$ см має вушко для підвішування¹.

Вісім іконок — це нові знахідки. Дві іконки знайдені старокиївським відділом Київської археологічної експедиції в південно-східній частині міста Володимира, в знищеному під час пожежі житлі XIII ст. В житлі знаходилась також лита мідна підвіска у формі фігурки архангела. Іконки пошкоджені. Одна (№ 383) з зображенням Іоанна Предтечі перепалена, виготовлена з жировика або стеатиту, фрагменти іншої № 384 — “Христос Пантократор” — були розкидані по садибі².

Деякі іконки знаходять в майстернях, де, очевидно, були виготовлені. У виробничому приміщенні XII-XIII ст. під час роботи старокиївської експедиції було знайдено перепалений фрагмент іконки з частиною рельєфного німбу № 385. У 1998 р., в межах міста Ярослава, напроти садиби Софійського собору,

знайдено кілька ремісничих виробів, в тому числі й кам'яну іконку “Святі Кузьма та Даміан” (№ 404)³.

У 2002 році в місті Володимира (вул. Велика Житомирська 2) в господарському приміщенні (льосі) знайдено фрагмент стеатитової іконки з зображенням Богоматері та розквітлого хреста на звороті (№ 386). Тут же виявлено кілька предметів культового призначення та скарб золотих жіночих прикрас XII-XIII ст.⁴

Рис. 3. Євангельський святковий цикл.

зберігається в фондах Ермітажу, знайдена на садибі Трубецького⁷.

Дослідники неодноразово зазначали про те, що виготовлення кам'яних іконок потребувало високої точності і професіоналізму. Це не була масова продукція, подібно до відлитої з бронзи енкалпійонів. Замовниками іконок з каменю, імовірно, були представники вищої соціальної верхівки — князі, бояри, дружина, купецтво та ін. Підтверджують цю думку і місця знаходження іконок — здебільшого це великі міста та маєтки давньоруської знаті.

У 2001 р. на місці Спаської церкви XVI ст. (вул. Велика Житомирська 20) на садибі XII-XIII ст., разом з іншими культовими предметами, знайдено фрагментовану іконку (№ 402) із світлого сланцю блакитнуватого відтінку (рис. 3). Її розмір — 12,8×8,8 см. Іконка має сліди позолоти і відображає композицію євангельського святкового циклу⁵. Судячи з розмірів і супутнього матеріалу, її використовували для церковних потреб.

Для тих же цілей служила, очевидно, стеатитова іконка заввишки 12 см з погрудним зображенням Христа № 403. Фрагмент її знайдено в 1998 р. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря під час дослідження будівлі № 10⁶.

Фрагмент іконки № 6 “Христос Еммануїл”, що нині

Нещодавно біля с. Трипільля на Київщині було знайдено іконку з глинистого сланцю із зображенням св. Георгія-воїна (№ 396)⁸. У давньоруський час в цій місцевості існувало давньоруське місто Трипіль⁹.

Центром скупчення кам'яних іконок є прикордонна південна частина Київської землі, біля сучасного Канева. Тут проходила ініційована Ярославом Мудрим Пороська оборонна система, збудована в 1032 р.¹⁰

Наприкінці XIX ст. Н.Ф. Біляшівський проводив розкопки на Княжій горі (Канівський р-н Черкаська обл.). Серед великої кількості культових речей і прикрас знайдено було шість добре пророблених високохудожніх іконок. Стеатитова іконка “Завірення апостола Фоми” (№ 16), сланцеві іконки “Захарій (?); архidiaкон Стефан або Лаврентій” (№ 17), “Ангел охоронець” (№ 18), глиняний образ “Георгій Побідоносець” (№ 19). Особливо вирізняється іконка “Розп'яття” (№ 20) кіотчатої форми із темного сланцю (рис. 4). Оскільки городище було майже повністю перекопане місцевими жителями, то Н.Ф. Біляшівський не зміг вказати датування знайдених речей¹¹.

Рис. 4. Розп'яття.

На південь від Канева, біля с. Кононча, на городищі “Замковище”, яке входило в оборонну систему, були знайдені дві іконки з зображенням святого та хреста (№ 10)¹².

Глиняна іконка “Богоматір Замилування” (№ 34) із збірки Б.І. і В.І. Ханенків знайдена на околиці с. Сахнівка¹³. Очевидно, іконка походить з городища Дівич-гора, яке знаходилось на північній околиці цього села.

Наприкінці XII ст. під час князівських міжусобиць з прикордонних земель Галицько-Волинського та Київського князівств утворилось Болохівське князівство. На теренах Болохівщини було знайдено вісім іконок. Сім з них — під час розкопок городища біля

с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької області (М.К. Каргер)¹⁴. Збудоване у XII ст. Шепетівське городище виконувало роль форпосту для захисту північних кордонів Болохівського князівства. Зруйнували городище у 1241 р. орди монголо-татар¹⁵.

Іконки фрагментовані, ушкоджені. Серед них виділяються дві трапецієвої форми іконки з вушком для підвішування — іконка “Ілля Пророк” (№ 47, рис. 5) та іконка з сіривато-рожевого шиферу з зображенням невідомого святого (№ 48). На інших — зображення Богородиці, кінного воїна і розквітлого хреста¹⁶.

Шиферна іконка (№ 359) знайдена під час розкопок В.Я. Якубовського в житловому комплексі городища XII-XIII ст. біля с. Теліженці Старосинявського р-ну Хмельницької області (рис. 6). Т.В.Ніколаєва визначила зображення як унікальне — Богоматір в позі моління перед св. Миколаєм. Очевидно, іконка є відображенням особливого місцевого культу св. Миколая¹⁷.

Рис. 5. Ілля Пророк.

Рис. 6. Богоматір і св. Миколай.

На теренах Волинської землі знайдено три іконки. Під час розвідок на Шумському городищі в 1961 р. П.А. Рапопорт виявив двосторонню іконку із зеленого каменю “Богоматір Одигітрія” — “Богоматір Оранта” (№ 39)¹⁸. Іконка № 360 з зображенням Христа знайдена в древньому Червні біля підосви валу в шарі першої половини XIII ст. під час розкопок 1977 р.

Іконка № 358 шиферна, квадратна, з зображенням Богоматері Одигітрії знайдена під час розкопок на Бузі на Волині. Інформація про точне місце знахідки відсутня.

Рис. 7. Розп'яття.

З території Давнього Галича походять чотири іконки. Стеатитова іконка “Федір Стратилат” (№ 40) описана Т.В. Ніколаєвою серед знахідок радянського часу. Три інших знайдені під час останніх археологічних досліджень в житлах XII ст. Це сланцева іконка “Богоматір Одигітрія” (№ 397), та дві стеатитові іконки “Розп'яття” (рис. 7), “Воскресіння Христа” (№ 399)¹⁹. В.Г. Пуцко припускає, що іконки виготовлені візантійським майстром на початку XIII ст. Очевидно дослідник правий в тому, що тут знаходилась майстерня, про що

свідчить супутній матеріал. Це дві бронзові іконки, а також понад 150 тиглів з залишками бронзи та емалі. Але датування явно хибне. Дані стратиграфії дають чітку дату — XII ст. Тож іконки могли бути виготовлені не пізніше кінця XII ст.

Фрагмент шиферної іконки із зображенням двох чоловічих скорботних фігур був знайдений на території літописного Звенигорода під час дослідження залишків дерев'яної церкви, яка, імовірно, була спалена на початку 1241 р. Датуються археологами на основі керамічного матеріалу XII ст.²⁰.

Сім кам'яних іконок знайдено на Чорнівському городищі Новосельцького р-н Чернівецької обл. (№ 414–420). Іконки погано збереглися, робота досить примітивна. Тому важко ідентифікувати святих. На одній — зображення Христа Пантократора № 417. На інших — Христос, невідомі святі, серед них, можливо, святий Миколай. На іконці № 418 зображення настільки примітивне, що Сергій Пивовар ідентифікує його як курячого бога²¹. Можливо такий примітивізм не даремний. Адже на теренах Буковини знайдено декілька пам'яток XII — першої половини XIII ст., які, очевидно, пов'язані з язичницьким світосприйнят-

тям. Це святилища в Кулішівці, Бабиному та Нагорянах, храми в Зеленій Липі та Галиці, культові ями у Василеві та Ошихлібах. Їх вивчення показує, що поряд з християнськими церквами, продовжували існувати язичницькі культові об'єкти.

Трапляються на Буковині також іконки післямонгольського часу. З села Сасушин (Заставнівський р-н, Чернівецька обл.) походить шиферна іконка “Святі князі Борис і Гліб” (№ 409)²².

Із Чернігівського князівства походять п'ять іконок. Іконка “Святий Яків” (№ 43) з рожевого шиферу та “Богоматір Одигітрія” (№ 46) з жировика з в залізній оправі (рис. 8) знайдені під час дослідження Любецького замку Б.О. Рибаківим. Всі три датуються XIII ст.²³.

На селищі біля с. Шеставиця знайдена іконка з світло червоного каменю з зображенням св. Миколая (№ 381)²⁴.

Біля Серенська Чернігівської обл. знайдена кругла іконка в бронзовій оправі з зображенням Богородиці (№ 440)²⁵.

Фрагмент іконки з сірого сланцю із зображенням Богоматері (№ 42) знайдений у Вщижі. Тонка різьба, поверхня прикрашена фарбами і золотом.

Квадратна іконка № 438 з зображенням Богородиці знайдена в місті Стародубі на Брянщині²⁶.

З Переяслав-Хмельницького князівства походить одна іконка № 382, знайдена під час дослідження валу XII ст.²⁷.

Рис. 8. Богоматір Одигітрія.

Примітки:

¹ Раскопки Д.В. Милеева. Киевская губерния // ОАК. – СПб., 1911 г. – С. 62.

² Боровський Я.Е., Архипова Е.И. Новые произведения мелкой каменной пластики из древнего Киева // Южная Русь и Византия: Сб. науч. тр. / АН УССР, ин-т археологии. – К., 1991. – С. 126.

³ Там же. – С. 127.

- 4 *Архіпова Є.* Нові знахідки візантійських стеатитових іконок в Україні // Студії мистецтвознавчі. – С. 18.
- 5 *Івакін Г.Ю., Пуцко В.Г.* Пам'ятки пластичного мистецтва з розкопок Верхнього Києва 1998–2001 р. // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 94–106.
- 6 Там же.
- 7 *Николаева Т.В.* Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. – М., 1983. – С. 49.
- 8 *Пекарская Л.В., Пуцко В.Г.* Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине. // Южная Русь и Византия: Сб. науч. тр./АН УССР, ин-т археологии. – К., 1991. – С. 135.
- 9 ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – С. 521.
- 10 ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – С. 149.
- 11 *Беляшевский Н.Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891 году. – К., 1892. – С. 106–109.
- 12 *Николаева Т.В.* Вказ. праця. – С. 50.
- 13 Там же. – С. 56.
- 14 Там же — С. 60–61.
- 15 *Бузиль Валентина.* Село Городище на Шепетівщині. Історико-археологічний нарис // <http://conferences.neasmo.org.ua/node/131>.
- 16 *Николаева Т.В.* Вказ. праця... — С. 60.
- 17 *Николаева Т.В.* Вказ. праця... — С. 145.
- 18 *Николаева Т.В.* Вказ. праця... — С. 58.
- 19 *Пекарская Л.В., Пуцко В.Г.* Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине // Южная Русь и Византия: Сб. науч. тр./АН УССР, ин-т археологии. – К., 1991. – С. 136.
- 20 *Николаева Т.В.* Вказ. праця... — С. 25.
- 21 *Пивовар С.* Вироби дрібної кам'яної пластики // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. 2006. – С. 153.
- 22 *Тищенко О.Р.* Дрібна пластика із зображенням Бориса і Гліба // Археологія. – 1984. – № 46. – С. 47.
- 23 *Николаева Т.В.* Вказ. праця... – С. 59–60.
- 24 *Николаева Т.В.* Вказ. праця... – С. 62.
- 25 *Пуцко В.Г.* Візантійська каменя із київської збірки. // Музейні читання. – 2001. – К. – С. 141.
- 26 *Николаева Т.В.* Вказ. праця... іл. 8: 3.
- 27 *Николаева Т.В.* Вказ. праця... – С. 62.